

Lidia Brzyska

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych UJ
Zamek Królewski na Wawelu

Publikacje z rzymskiej oficyny alla Pace i ich wpływ na sztukę polską XVIII wieku – stan badań i perspektywy badawcze

Publications from the Roman publishing house alla Pace and their influence on Polish art of the 18th century – state of research and research prospects

Streszczenie. Artykuł podejmuje problematykę roli druków z rzymskiej oficyny alla Pace w rozpowszechnianiu wzorów formalnych sztuki barokowej na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Choć wpływ włoskich traktatów architektonicznych i wzorników był przedmiotem studiów, w literaturze przedmiotu brak – pomimo istniejących postulatów – analizy dzieł pochodzących z konkretnych oficyn wydawniczych.

Przedstawienie działalności oficyny prowadzonej przez rodzinę de' Rossich oraz omówienie stanu badań nad recepcją ich publikacji w Rzeczypospolitej zwraca uwagę na potrzebę ujęcia problemu w szerszym kontekście edukacji artystycznej, kolekcjonerstwa czy procesów dystrybucji i cyrkulacji tych druków – celem lepszego poznania nie tylko mechanizmów transferu artystycznego, ale i całej kultury druku dawnej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: rzymski barok; wzory graficzne; de' Rossi; Rzeczpospolita Obojga Narodów; kultura druku

Abstract. This article addresses the role of prints from the Roman publishing house alla Pace in disseminating formal patterns of Baroque art in the former Polish-Lithuanian Commonwealth. Although the influence of Italian architectural treatises and pattern books has been studied, the literature on the subject lacks – despite existing demands – an analysis of works from specific publishing houses.

The presentation of the activities of the publishing house run by the de' Rossi family and a discussion of the state of research on the reception of their publications in the Polish-Lithuanian Commonwealth highlight the need to approach this issue within the broader context of artistic education, collecting, and the processes of distribution and circulation of these prints – in order to better understand not only the mechanisms of artistic transfer but also the entire print culture of the former Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Roman Baroque; graphic patterns; de' Rossi; Polish-Lithuanian Commonwealth; print culture

Rola grafiki jako medium służącego rozpowszechnianiu wzorców formalnych i ikonograficznych w badaniach nad europejską sztuką nowożytną była i jest tematem licznych opracowań, zarówno jednostkowych, jak i syntetycznych. W kontekście sztuki powstającej na terenach Rzeczypospolitej szczególną uwagę poświęcono grafice augsburskiej i francuskiej¹; na tym tle grafika włoska – o włoskiej genezie, ale i rozpowszechniająca rozwiązania obecne w sztuce powstającej na Półwyspie Apenińskim – wydaje się być omówiona niewystarczająco.

W tym kontekście istotne są przede wszystkim studia Jerzego Kowalczyka analizujące wpływ na sztukę polską traktatów architektonicznych Sebastiana Serlia², Vincenza Scamozziego³, Jacopa da Vignoli⁴, czy też opracowania dotyczące rozpowszechniania wzorców palladiańskich⁵. Są to jednak badania koncentrujące się przede wszystkim na twórczości XVI-wiecznych architektów i ich traktatów; publikacje powstałe w kolejnych dwóch stuleciach, choć sztuka barokowa, w szczególności w odsłonie rzymskiej, stanowiła istotne źródło rozwiązań formalnych powielanych na terenach Rzeczypospolitej⁶, cieszyły się znacznie mniejszym zainteresowaniem – należy tu wymienić głównie omówienie wpływów traktatów Andrei Pozza i Guarina Guariniego⁷.

Co niezwykle istotne, większość prowadzonych badań skupiała się przede wszystkim na wzorcach formalnych, dla których dane ryciny stanowiły nośnik, oraz realizacjach artystycznych, które na ich podstawie powstawały. Z oczywistych względów brak w nich podejścia postulowanego w literaturze przedmiotu w ostatnich latach, obejmującego zagadnienie cyrkulacji druków – ich krążenia, dostępności oraz różnorodnych procesów, którym były poddawane, o czym pisali Thomas DaCosta Kaufmann, Catherine Dossin oraz Béatrice Joyeux-Prunel – a także rozpoznania rynku wydawniczego i kanałów, czyli sieci umożliwiających krążenie i dystrybucję poszczególnych druków, co postulował Peter Fuhring⁸. I choć ostatnie podejście było już podejmowane w polskiej literaturze przedmiotu,

1 Na temat roli grafiki augsburskiej zob. m.in. BETLEJ 2003; BETLEJ 2014; MICHALCZYK 2020 (tu starsza literatura), zaś francuskiej: MĄCZYŃSKI 2004; SITO/WARDZYŃSKI 2010. Najnowszą publikacją, zawierającą podsumowanie badań nad recepcją wzorów graficznych, ale także wskazanie kierunku dalszych badań stanowi publikacja Andrzeja Betleja, zob. BETLEJ 2025.

2 KOWALCZYK 1973.

3 KOWALCZYK 1998.

4 KOWALCZYK 2006.

5 JAROSZEWSKI 1968; MĄCZYŃSKI 1986.

6 Na temat wpływu sztuki rzymskiej na twórczość artystyczną na terenach Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. zob. m.in. JAROSZEWSKI 1977; KOWALCZYK 1993; KOWALCZYK 1994; KOWALCZYK 1996; MAŁKIEWICZ 2000; MAŁKIEWICZ 2003; BARANOWSKI 2006.

7 Zarówno o wpływie Pozza, jak i Guariniego pisał przede wszystkim Kowalczyk, zob. KOWALCZYK 1975a; KOWALCZYK 1975b; KOWALCZYK 1977; KOWALCZYK 1997.

8 O cyrkulacji obiektów materialnych zob. DACOSTA KAUFMANN/DOSSIN/JOYEUX-PRUNEL 2015, zaś o rozpoznaniu rynku wydawniczego FUHRING 2000; FUHRING 2014.

to w kontekście druków włoskich – niezwykle rzadko⁹. Nieliczne są również opracowania poświęcone roli włoskich wzorników architektonicznych w procesie edukacyjnym¹⁰. Podobnie, jedynie sygnalizowane, często na marginesie innych badań, były aspekty związane z kolekcjonerstwem tych druków i ich obecnością w historycznych księgozbiorach¹¹.

Zagadnienie obecności konkretnych (nie tylko włoskich) publikacji w historycznych kolekcjach oraz wykorzystanie ich w praktyce zawodowej prowadzi do tematu księgozbiorów praktykujących artystów, z czym wielokrotnie mierzono się w literaturze przedmiotu. W kontekście działalności architektonicznej badania te podejmowane były niemal równoległe z rozpoznaniem wpływu publikacji konkretnych teoretyków na polską architekturę. W analizowanych księgozbiorach identyfikowano więc poszczególne tytuły, wśród których pojawiały się dzieła m.in. Serlia, Palladia czy Vignoli, które można odnaleźć chociażby w księgozbiorach Tylmana z Gameren, Jana Szymona Wolffa czy Jana de Witte¹². Ponownie jednak badania te były ograniczone przede wszystkim do rozpoznania konkretnych tytułów i określenia dzieł, które mogły powstać przy ich wykorzystaniu – na szerszą skalę nie podejmowano prób analizy sposobów pozyskiwania tych druków i ich cyrkulacji w środowisku artystycznym czy badań dotyczących poszczególnych wydań popularnych tytułów, co częściowo stanowi efekt ograniczonego materiału źródłowego, często bardzo ogólnego w swoim charakterze, jak w przypadku inwentarzy i spisów książek. Takie podejście prowadziło do pewnego wyabstrahowania tych publikacji z kontekstu historycznego, uniemożliwiając tym samym rozpoznanie szerszego obrazu funkcjonowania traktatów i wzorników architektonicznych w dawnej Rzeczypospolitej, a przez to i poznania pełniejszego obrazu kultury druku¹³.

9 Wymienić tu należy przede wszystkim badania Zbigniewa Michalczyka, który poddał analizie polonika wydawane w oficynie Remondinich we włoskim rejonie Veneto, zob. MICHALCZYK 2015; MICHALCZYK 2016 (szczególnie rozdział I: *Sieć i podrozdział Gęsta sieć – Republika Wenecja*, s. 98–110). Badacz ten podejmował analogiczne badania w kontekście grafiki augsburskiej, zob. MICHALCZYK 2020.

10 KOWALCZYK 1968. Szerzej w tym temacie zob. m.in. REWSKI 1954; WĄTROBA 2024.

11 O obecności publikacji Sebastiana Serlia w dawnych księgozbiorach pisał Kowalczyk, analizując recepcję jego traktatu w środowisku architektonicznym, zob. KOWALCZYK 1973, s. 239–269. O kolekcjonerstwie, w tym także dzieł włoskich, na marginesie studiów o polskich traktatach architektonicznych wspomina Aleksandra Jakóbczyk-Gola, zob. JAKÓBCZYK-GOLA 2019, zaś o kolekcjonerstwie samego rysunku architektonicznego pisał Przemysław Wątroba, zob. WĄTROBA 2014.

12 Opracowania te w dużej części opierają się na zachowanych spisach oraz ekslibrisach i znakach własnościowych umieszczanych przez właścicieli na własnych egzemplarzach, zob. REWSKI 1949; KOWALCZYK 1961; MOSSAKOWSKI 1961; MAŁKIEWICZ 1973; MAŁKIEWICZ 1976; *Księgozbiór Tylmana z Gameren* 2003; *Aneks. Księgozbiór Tylmana* 2012. Uwagę badaczy przyciągnął także księgozbiór ks. Sebastiana Sierakowskiego, zob. OLSZOWSKI 2011; KUBIC 2016.

13 O wyabstrahowaniu dzieła graficznego ze złożonego kontekstu historycznego oraz innych zagrożeń związanych z badaniami nad grafiką pisała Joanna Tomicka, zob. TOMICKA 2014,

Uchwycenie procesów, którym poddawano określone traktaty, oraz rozpoznanie oddziaływania konkretnych publikacji na sztukę polską wymaga – jak się wydaje – zlokalizowania konkretnych dzieł i poddania ich analizie także pod kątem zachowanej materii. To zagadnienie, a następnie nakreślenie zasad funkcjonowania traktatów i wzorników w dawnej Rzeczypospolitej oraz rozpoznanie chronologii rozpowszechniania się poszczególnych wzorców może być możliwe dzięki metodzie postulowanej w literaturze przedmiotu w ostatnich latach, skupiającej się na aktywności konkretnych rytowników, inwentorów i wydawców¹⁴. Ten postulat, przy niewystarczających badaniach dotyczących roli włoskiej grafiki w rozprzestrzenianiu się wzorców rzymskiego baroku na obszarze Rzeczypospolitej, prowadzi do zwrócenia uwagi na rzymską oficynę Stamperia alla Pace prowadzoną przez rodzinę de' Rossich, która w 2. połowie XVII stulecia zdominowała tamtejszy rynek wydawniczy¹⁵. Stało się to dzięki świadomie realizowanej strategii biznesowej – jej przywołanie wydaje się konieczne dla pełniejszego zrozumienia roli druków, jakie wyszły spod pras drukarskich tej dynastii wydawniczej.

Rodzina de' Rossich – o rzymskiej dynastii wydawniczej słów kilka

Kiedy Giuseppe de' Rossi (zm. 1639), przybyły z okolic Mediolanu drukarz, osiadł w Rzymie i założył własną drukarnię ze sklepem, zapewne nie spodziewał się, że w ciągu kilkudziesięciu lat jego rodzinna firma stanie się jedną z ważniejszych europejskich oficyn wydawniczych. W założonym około 1616 roku wydawnictwie Giuseppe zwany starszym zatrudniał początkowo swoich dwóch bratanków, Giuseppe młodszego (zm. 1644) oraz Giovanniego Battistę (zm. 1679), którzy następnie usamodzielnili się i otworzyli własną drukarnię¹⁶. Nastąpiło to

s. 43, zaś na temat kultury druku obejmującej zagadnienia związane z praktyką architektoniczną, ale także mecenatem artystycznym zob. WITTMAN 2007; WITTMAN 2015.

14 O potrzebie opracowania pełnych katalogów zbierających dzieła powstałe w wyniku powtórzenia rycin określonych rytowników, inwentorów czy wydawców wspominała m.in. Renata Sulewska, zob. SULEWSKA 2014, s. 284–285.

15 TALBIERSKA 1994, s. 119; TALBIERSKA 2010, s. 17. Na istotną rolę drukarni de' Rossich wskazuje się także w kontekście rozpowszechniania wzorów rzymskiej architektury barokowej, brak jednak szerszych badań umożliwiających porównanie w tym zakresie Stamperia alla Pace z innymi europejskimi oficynami. W dotychczasowych badaniach poświęconych wzorom rzymskiego baroku zwracano uwagę przede wszystkim na nazwiska architektów i teoretyków, których twórczość powielano lub też rysowników i rytowników, którzy odpowiedzialni byli za przygotowanie materiałów do druku – nieczęsto wspominało o roli samych wydawców (zob. m.in. *La Biblioteca dell'Architetto* 2007; MARTÍNEZ MINDEGUÍA 2008; *Testo, image, luogo* 2013; MARTÍNEZ-MONTIEL 2019). Badania dotyczące samego rynku wydawniczego pojawiają się, choć na ten moment – w kontekście rzymskim – dotyczą przede wszystkim oficyn działających w wieku XVI (zob. m. in. WITCOMBE 2009; LINCOLN 2019; SACHET 2021; MONTY 2023).

16 CONSAGRA 1993, s. 90, 123.

w 1628 roku, kiedy bracia przenieśli się na Piazza della Pace w dzielnicy Ponte, znanej z tradycji wydawniczej, gdzie dwa lata później przeniósł swój sklep także Giuseppe starszy¹⁷ (il. 1). Gdy po kilku latach wspólnej pracy bracia założyli własne rodziny, Giovanni Battista zdecydował się na opuszczenia brata i otworzenie własnego sklepu w pobliżu, na Piazza Navona, który po latach miał przejąć jego jedyny syn – Matteo Gregorio¹⁸.

1. Rzym, plac z kościołem Santa Maria della Pace, wyd. G.G. de' Rossi, 1655–1667, Academia Colecciones

Kiedy Giuseppe starszy zmarł w 1639 roku, zostawił po sobie 3 tysiące płyt miedziorytniczych oraz 20 tysięcy rycin, które po równo otrzymali w spadku jego czterej synowie¹⁹. Z uwagi na niepełnoletność spadkobierców podział majątku miał nastąpić dopiero w 1648 roku, kiedy wiek dorosły osiągnął trzeci syn Giuseppe – Giovanni Giacomo. Do tego czasu firmą zarządzała żona Giuseppe starszego

17 *Ibidem*, s. 132. Na potrzeby tego tekstu określenia „oficyna wydawnicza”, „drukarnia” i „sklep” będą używane wymiennie.

18 *Ibidem*, s. 149, 157. Oficyna przy Piazza Navona, choć także liczyła się na rynku wydawniczym, nie odniosła już tak wielkiego sukcesu.

19 CONSAGRA 1993, s. 90. Byli to kolejno: Giovanni Domenico (ur. 1619), Girolamo (ur. 1621), Giovanni Giacomo (ur. 1627) oraz Filippo (ur. 1631), zob. s. 125 i passim, 189.

Flaminia oraz ich pierworodny syn Giovanni Domenico²⁰. Zgodnie z inwentarzem pochodzącym z tego roku, na stanie drukarni były wówczas ówczesne podręczniki akademickie, przedstawienia dewocyjne i widoki Rzymu skierowane do pielgrzymów, albumy ukazujące starożytności miasta oraz wzorniki artystyczne; większość dzieł powstała przy użyciu starych płyt graficznych, które de' Rossi sukcesywnie nabywał²¹. Stan oficyny działającej przy Piazza della Pace dodatkowo wzbogacił się po 1644 roku, kiedy zmarł kuzyn braci i bratanek Giuseppe starszego, Giuseppe młodszy. Od wdowy po nim Giovanni Domenico wraz z matką zdecydował się zakupić płyty miedziorytnicze, ryciny i całe publikacje książkowe, powiększając tym samym zasób rodzinnej firmy²².

2. Rzym, Piazza Navona, w tle Palazzo de Cupis, wyd. D. de' Rossi, 1693, The Metropolitan Museum of Art, fot. domena publiczna

Po podziale ojcowskiego spadku w 1648 jedynie Giovanni Domenico i Giovanni Giacomo zdecydowali się kontynuować karierę na rynku wydawniczym i choć pracowali pod jednym dachem w dotychczasowym sklepie ojca, każdy pracował na swój rachunek²³. Jednak już pod koniec roku 1649 Giovanni Domenico, po ślubie z córką księgarza Giovanniego Francesca Delfina, zdecydował

20 *Ibidem*, s. 169, 246.

21 *Ibidem*, s. 177–178, 189.

22 *Ibidem*, s. 199, 234.

23 *Ibidem*, s. 301.

się opuścić sklep przy Piazza della Pace i otworzyć drukarnię w palazzo De Cupis przy Piazza Navona (il. 2), w pobliżu swojego kuzyna Giuseppe Battisty²⁴. Małżeństwo oraz odpowiednia strategia przyjęta przez Giovanniego Domenica opłaciły się – w ciągu pięciu lat czterokrotnie zwiększył on zasoby własnej drukarni, m.in. poprzez odkupienie części spadku po ojcu od swoich braci, Girolama i Filippa²⁵.

W tym czasie Giovanni Giacomo wzbogacał ofertę własnego sklepu, wydając m.in. mapę Rzymu Antonia Tempesty – wcześniej wznowioną w 1645 roku przez jego brata, Giovanniego Domenica (il. 3), czy cykle Rafaela (*Szkoła Ateńska*) i Giovanniego Benedetta Castiglione (*Geniusz Castiglione, Uczta przed ołtarzem Terminusa*), kierując asortyment przede wszystkim do odwiedzających Wieczne Miasto pielgrzymów – wszystko na płytach odziedziczonych po ojcu, nabytych wtórnie²⁶. Gdy w 1653 roku Giovanni Domenico wraz z małżonką bezdzietnie zmarli, Giovanni Giacomo postanowił zakupić asortyment jego drukarni, gromadząc tym samym posiadane dobra zarówno po ojcu (ze swojej części spadku oraz części trzech braci), jak i po zmarłym w 1644 roku kuzynie. Tym samym inwentarz oficyny alla Pace zdecydowanie się powiększył, stając się podstawą do dalszego rozwijania drukarskiego biznesu²⁷.

3. Mapa Rzymu Antonio Tempesty, wyd. G.D. de' Rossi, 1645, The Metropolitan Museum of Art, fot. domena publiczna

24 *Ibidem*, s. 316–317.

25 *Ibidem*, s. 338–339.

26 *Ibidem*, s. 312–315. Mapa Rzymu Tempesty, pierwotnie wydana w 1593 r., stanowiła jedno z ważniejszych dzieł kartograficznych XVII w. ukazujących Wieczne Miasto, a jej wydanie było kilkakrotnie wznawiane, zob. MCPHEE 2019, s. 10; MAIER 2024, s. 1.

27 CONSAGRA 1993, s. 379.

Stamperia alla Pace – charakterystyka działalności

Jeszcze przed 30. rokiem życia Giovanni Giacomo de' Rossi stał się właścicielem dużej liczby płyt graficznych, a także samych rycin, co umożliwiło mu dość swobodne działanie na rynku wydawniczym. Jednak to nie odziedziczone dobra, a trafne decyzje sprawiły, że Stamperia alla Pace stała się jedną z wiodących oficyn wydawniczych XVII-wiecznego Rzymu. Kluczowe okazały się własna produkcja oraz nowe serie wydawnicze zainicjowane przez de' Rossiego.

Jedną z pierwszych była wydawana wielokrotnie od 1658 roku seria kardynałskich portretów *Effigies nomina et cognomina...*, do której de' Rossiemu udało się pozyskać przywilej papieski chroniący druk przed powielaniem przez innych drukarzy – przywilej ten wykorzystywał również przy późniejszych projektach²⁸. Kilka lat wcześniej, około 1655 roku, Giovanni Giacomo zakupił płyty autorstwa Pietra Ferreria i na ich podstawie wydał *Palazzi di Roma de' più celebri architetti*, prezentując XVI- i XVII-wieczne rzymskie pałace²⁹. Dziesięć lat później pojawiła się kolejna publikacja, tym razem nakierowana na współczesną rzymską architekturę i stanowiąca oryginalny projekt drukarza. Dedykowane papieżowi Aleksandrowi VII *Il nuovo teatro delle fabbriche et edificii in prospettiva di Roma moderna* było pierwszym projektem, w którym istotną rolę odegrał Giovanni Battista Falda – niezwykle utalentowany młodzieniec, który perspektywy uczył się u Francesca Borrominiego i Pietra da Cortony. To z nim de' Rossi miał później zrealizować kolejne albumy przedstawiające wspaniałości nowożytnego Rzymu³⁰.

Publikacje wydawane przez de' Rossiego w dużej mierze dotyczyły aktywności artystycznej w Wiecznym Mieście; podejmowane z inicjatywy Aleksandra VII, przede wszystkim na polu architektury i urbanistyki, znacząco wpłynęły na obraz Rzymu – wytyczano nowe ulice stanowiące osie widokowe, przebudowywano i wznoszono nowe kościoły, powstawały kluczowe dla barokowego Rzymu realizacje³¹. Próby oddania wspaniałości tego miasta stały się dla de' Rossiego jedną z głównych ścieżek rozwoju oficyny – w latach 70. we współpracy z Faldą wydał *Nuovi disegni dell'architettura e piante de' palazzi di Roma de' più celebri architetti*, stanowiące kontynuację *Palazzi di Roma* Pietra Ferreria³².

28 Przywilej ten miał obejmować publikację aż do 1677 r., choć sam druk był wznawiany i później. Pierwszą edycją było *Effigies, nomina et cognomina S.D.N. Alexandri papae VII et RR. DD. S.R.E. Cardd. nunc viuentium*, dedykowane papieżowi Aleksandrowi VII, kolejne – wraz z pojawieniem się nowego kardynała na tronie św. Piotra – Klemensowi IX i Innocentemu XI, zob. CONSAGRA 1993, s. 381, 406; ANTINORI 2012, s. 16, 34. O papieskich przywilejach zob. m.in. LEUSCHNER 1998; GINSBURG 2015.

29 ANTINORI 2012, s. 25.

30 CONSAGRA 1993, s. 412–413. Również i na tę publikację otrzymał papieski przywilej do 1674 r., zob. *ibidem*, s. 425–426. O współpracy z młodym rytownikiem zob. CONSAGRA 1995.

31 CONSAGRA 1993, s. 414.

32 ANTINORI 2012, s. 25.

Do innych projektów rytownika należały m.in. *Fragmenta vestigii veteris Romae* (1673), *Colonna Traiana* (1673) i *Galleria del palazzo del Gran Duca di Parma* (1674), a także mapa Rzymu wydana w 1676 roku – jedna z ważniejszych publikacji Giovanniego Giacomu, w której zresztą nie omieszkał pochwalić się swoją działalnością wydawniczą, wymieniając wśród wydanych przez siebie publikacji także prace przedstawiające rzymską architekturę³³. Ostatnim dziełem powstałym we współpracy z Faldą, niespodziewanie zmarłym w 1678 roku, były widoki wybranych rzymskich ogrodów – *I giardini di Roma con le loro piante, alzate e vedute in prospettiva*, wydane w 1683 roku po uzupełnieniu przez Giovanniego Francesca Venturinię³⁴.

Kolejne publikacje z zakresu rzymskiej architektury powstałe z inicjatywy Giovanniego Giacomu to *Insignium Romae Templorum Prospectus* wydane w 1683 i 1684 roku oraz zrealizowane kilka lat później *Disegni di Vari Altari e Capelle* (1688–1689) (il. 4). Te wydawnictwa, przedstawiające poszczególne świątynie bądź ich wyposażenie, z założenia były adresowane do bardzo konkretnej grupy docelowej – z jednej strony do pielgrzymów przybywających do Wiecznego Miasta i podziwiających rzymskie świątynie, z drugiej zaś do specjalistów: architektów i studentów architektury. To właśnie w tym celu obok fasad poszczególnych świątyń pojawiały się ich rzuty i przekroje pionowe oraz odpowiednie oznaczenia skali³⁵. O tym, że tytuły te zyskały popularność i było na nie zapotrzebowanie, świadczą chociażby ich niemieckie reedycje, wydane około 1690 roku przez Joachima Jacoba von Sandrarta w Norymberdze³⁶.

Po śmierci Giovanniego Giacomu w 1691 roku oficynę przejął usynowiony przez niego Domenico Freddiani, który kontynuował kierunek wytyczony przez ojca. W tym okresie Stamperia alla Pace de facto posiadała monopol na sprzedaż ważnych ilustrowanych publikacji oraz luźnych rycin, a jej oferta obejmowała najbardziej cenione i poszukiwane przez kolekcjonerów prace³⁷. Niedługo po śmierci Giovanniego Giacomu wydano dzieło poświęcone rzymskim fontanom (*Le Fontane di Roma*), składające się z części stworzonej jeszcze przez Faldę, a ukończone przez G.F. Venturinię; w 1694 roku Domenico wydał także dzieło Carla Fontany – *Tempio Vaticano*, którego ryciny były dostępne również pojedynczo w sklepie³⁸.

33 CONSAGRA 1993, s. 416, 425–426; ANTINORI 2012, s. 27. Mapa stanowiła podstawowe dzieło kartograficzne ukazujące Rzym aż do wydania planu autorstwa Giovanniego Battisty Nolliego w 1748 r., zob. MCPHEE 2019, s. 8.

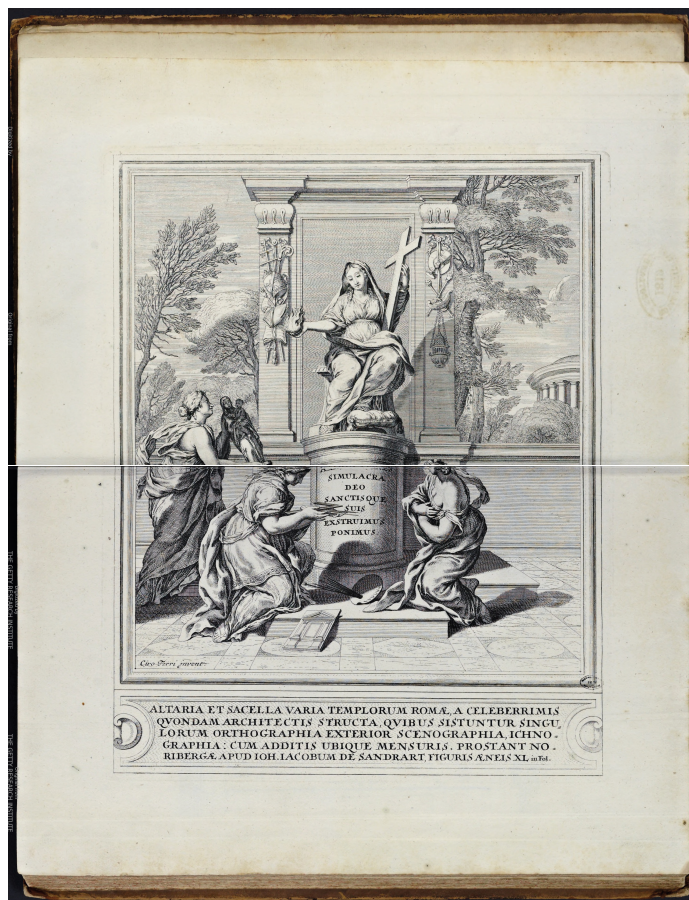
34 ANTINORI 2012, s. 27.

35 *Ibidem*, s. 31. O tych tytułach zob. *ibidem*, s. 31–34.

36 Pierwsza publikacja została wydana z niezmienionym tytułem, druga jako *Altaria et Sacella Varia Templorum Romae*, zob. ANTINORI 2012, s. 31, 36; SALGE 2012, s. 165–184.

37 ANTINORI 2012, s. 37–39. Giovanni Giacomo usynowił Domenicę w 1679, zob. *Indice delle Stampe* 1996, s. 21.

38 *Ibidem*, s. 39, 41. Na tom o fontannach wydany po 1691 r. składają się części: *Le Fontane di Roma nelle piazza e luoghi pubblici della città...*, *Le Fontane delle Ville di Frascati...*, *Fontane ne' palazzi e ne' giardini di Roma* oraz *Fontane del giardino estense in Tivoli...*

4. *Altaria et Sacella Varia Templorum Romae*, wyd. J.J. von Sandrart, ok. 1690, HathiTrust

Również Domenico wykazał się inicjatywą twórczą – pierwsze lata wieku XVIII to początek serii powstałej w współpracy z architektem i rytownikiem Alessandrem Specchim. W 1702 roku ukazało się *Studio d'Architettura Civile*, a kolejne tomy pojawiły się w 1711 i 1721 roku. Publikacja stanowiła zbiór fasad, planów i przekrojów wybranych rzymskich budynków oraz samych detali architektonicznych (m.in. portali, okien, kominków i dekoracji małej architektury), z których korzystać mogli zarówno praktykujący architekci, jak i studenci architektury – w szczególności ci kształcący się w Accademia di San Luca, co zostało potwierdzone m.in. analizą rysunków powstałych w ramach konkursów klementyńskich³⁹. Pierwszy tom tego wydawnictwa, podobnie jak opublikowana

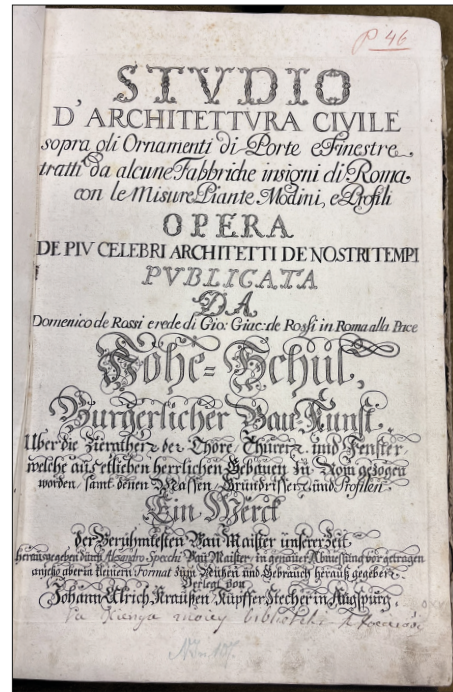
39 ANTINORI 2012, s. 46. O samej publikacji zob. *ibidem*, s. 46–52 oraz 53–59, zaś więcej o Konkursach Klementyńskich i nauce w Akademii św. Łukasza oraz wykorzystaniu druków de' Rossich zob. m.in. BERNATOWICZ 2022, s. 140–141; BENNICAMPI 2023.

w 1704 roku *Racolta di statue antiche e moderne*, stanowiąca zestawienie wizerunków rzymskich rzeźb, zarówno współczesnych, jak i antycznych, cieszyły się popularnością, a ich reedycje wychodziły także spod pras drukarskich innych europejskich oficyn (il. 5). W 1713 roku syn Giovanniego Giacomina ponownie wydał *Disegni di vari altari e capelle nelle chiese di Roma*.

Domenico de' Rossi zmarł w 1729 roku. Jego syn, Lorenzo Filippo, nie zamierzał kontynuować rodzinnej tradycji ani zajmować się wydawnictwem. Gdy w 1732 roku planował odsprzedać firmę, transakcja została zablokowana przez Stolicę Apostolską – ostatecznie to właśnie ona przejęła drukarnię i sklep de' Rossich w 1738 roku, wraz ze znajdującymi się na stanie firmy płytami i drukami. Niedługo po przejściu Stamperia alla Pace została przekształcona w Calcografia Camerale, a ta – po latach – w Istituto Nazionale per la Grafica, gdzie do dziś zachowały się płyty graficzne należące niegdyś do rodziny de' Rossich⁴⁰.

Publikacje de' Rossich i ich wpływ na sztukę polską – stan badań

Ten dość ogólny zarys historii oraz charakterystyki działalności wydawnictwa alla Pace jest potrzebny do zrozumienia roli, jaką oficyna odegrała na XVII-wiecznym rzymskim rynku wydawniczym. Jej aktywność została w znacznej części opracowana przez Francescę Consagrę, która zrewidowała losy poszczególnych przedstawicieli rodziny de' Rossich i ustaliła chronologię funkcjonowania prowadzonych przez nich oficyn. Badania Consagry w dużej mierze opierały się na analizie zachowanych inwentarzy z lat 1644 (po śmierci Giuseppe młodszego), 1648 (podział majątku Giuseppe starszego) i 1653 (po śmierci Giovanniego Domenica)⁴¹. W tym kontekście duże znaczenie miało także wydanie przez Annę

5. *Studio d'Architettura Civile*, wyd. J.U. Kraus, 1716, Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. autor

40 ANTINORI 2012, s. 59–63. Calcografia Camerale istniała w latach 1738–1870, do lat 30. XX w. funkcjonowała jako Regia Calcografia, a następnie jako Calcografia Nazionale, zob. TALBIERSKA 1994, s. 119, przyp. 38; FUHRING 2000, s. 77.

41 CONSAGRA 1993, s. 1.

Grelle Iusco inwentarza drukarni z 1735 roku, spisane w czasie, gdy Lorenzo Filippo de' Rossi próbował sprzedać rodzinny biznes⁴².

Losy rodziny de' Rossich, której przynajmniej czterech członków zajmowało się wydawnictwem i sprzedażą druków, zanim Giovanni Giacomo osiągnął wiek dorosły, ukształtowały możliwości młodego rzymianina. To właśnie prowadzona przez niego oficyna, dzięki świadomie podejmowanym decyzjom odpowiadającym na potrzeby rynku oraz wykorzystaniu papieskich przywilejów czasowo chroniących jego publikacje przed powielaniem, zdominowała rzymski rynek wydawniczy. Ma to oczywiście przełożenie na liczbę studiów poświęconych tej linii rodziny i jej działalności – publikacje Stamperia alla Pace były wielokrotnie omawiane w literaturze zagranicznej.

Obok studiów poświęconych samej oficynie⁴³ czy drukowanym w niej publikacjom i ich autorom⁴⁴ analizowano także wpływ druków de' Rossich na sztukę baroku w innych krajach europejskich⁴⁵. Pod tym względem szczególnie ważna jest publikacja zbiorowa przygotowana pod redakcją Aloisia Antinoriego: *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*⁴⁶, w której zarysowano zależności między rzymskimi realizacjami architektonicznymi a tymi powstającymi m.in. w Hiszpanii czy Szwecji, a także między publikacjami z oficyny alla Pace znajdującymi się w bibliotekach tamtejszych artystów i mecenasów⁴⁷. Ponadto, w przytaczanej publikacji na przykładzie Portugalii i Anglii nakreślono sposób rozprzestrzeniania się wzorców sztuki rzymskiej poprzez druki de' Rossich, omawiając procesy dystrybucji książek i ich cyrkulacji⁴⁸. Poruszono także zagadnienie aktywności niemieckich – głównie norymberskich i augsburskich – oficyn wydawniczych, których działalność opierała się też na reedycjach popularnych tytułów, w tym pochodzących ze Stamperia alla Pace⁴⁹.

Niestety, te wieloaspektowe badania nie objęły terenów dawnej Rzeczypospolitej, a podobnych zagadnień brakuje w rodzimej literaturze. Choć oficyna de' Rossich została uznana za jedną z ważniejszych w XVII-wiecznym Rzymie, a ich publikacje – w znacznej mierze kierowane bezpośrednio do praktykujących architektów – były kluczowe dla rozpowszechniania wzorców rzymskiego baroku, nieliczni

42 *Indice delle Stampe* 1996.

43 CONSAGRA 1995, s. 187–203; GRELE IUSCO 1997; BARBEITO DIEZ 2004.

44 MOROLLI 1987; CIOFETTA 1991; CIOFETTA 1997; CONNORS 2012; MAIER 2015; MORATA 2015; ACETO 2017; SFERRAZZA 2017; MCPHEE 2019; MAIER 2024.

45 GOMME 1992; SUTERA 2013; RODRIGUEZ RUIZ 2017; DE MINGO LORENTE 2023.

46 *Studio d'Architettura Civile* 2012.

47 OLIN 2012; RODRIGUEZ RUIZ 2012.

48 FRIEDMAN 2012; RAGGI 2012.

49 SALGE 2012.

polscy badacze zwracali na nie uwagę; z reguły wzmianki o drukach de' Rossich pojawiały się jedynie na marginesie innych rozważań.

I tak, analizując formę kościoła pw. św. Anny w Krakowie projektu Tylmana z Gameren, Stanisław Mossakowski przywoływał – nawiązując do rzymskich świątyń, które architekt musiał znać – *Insignium Romae Templorum Prospectus*, z którym Tylman też miał być zaznajomiony⁵⁰. Publikację tę wspominał również Adam Małkiewicz, analizując układ przestrzenny kościoła Il Gesù w Rzymie, wspominając nie tylko o wydaniu de' Rossich, ale także o jego norymberskiej reedycji⁵¹. Druki wydane przez de' Rossich pojawiały się również w kontekście rzymskiej edukacji architektów działających później na terenach Rzeczypospolitej; Marek Zgórniak, analizując nagrodzony drugim miejscem w trzeciej klasie rysunek Benedykta Renarda z 1705 roku, wspominał, że miał on powstać z wykorzystaniem ryciny przedstawiającej portal pałacu Sciarra-Colonna zamieszczonej w *Studio d'Architettura Civile* z 1702 roku⁵²; o takim wykorzystaniu tego traktatu pisał również Jerzy Kowalczyk, przedstawiając losy polskich architektów studiujących w Accademia di San Luca i startujących w konkursach klementyńskich⁵³.

W nowszej literaturze przedmiotu na dzieła wydane przez Giovanniego Giacomą i Domenicą de' Rossich zwracali uwagę przede wszystkim Andrzej Betlej i Jakub Sito. Ten pierwszy, analizując rzeźby Johanna Georga Pinsla z kościoła parafialnego w Hodowicy i ratusza w Buczacz, wykazywał związki niektórych figur z twórczością Gian Lorenza Berniniego, wskazując, że wzory te mogły pochodzić z popularnej w tym czasie publikacji *Raccolta di statue antiche e moderne*⁵⁴. O tej wydanej przez Domenicę de' Rossiego w 1704 roku publikacji wspominał również Sito, który, analizując twórczość Thomasa Huttera, doszedł do wniosku, że przy projektowaniu chociażby wyposażenia kościoła Bernardynów we Lwowie rzeźbiarz inspirował się obecnymi tam przedstawieniami (tym razem antycznych rzeźb) i zapewne posiadał egzemplarz tej publikacji⁵⁵. Ten sam tytuł pojawił się także w tekście o Janie Klemensie Branickim autorstwa Anny Oleńskiej. Badaczka jednak uznała, że bezpośrednią inspiracją dla rzeźby Arrotina znajdującej się

50 MOSSAKOWSKI 1965, s. 50 i passim, przyp. 55, 69, 72 oraz il. 27, 29. Badacz przywołał fakt, że większość świątyń, o których wspominał, była znana dzięki drukom wydawanym przez de' Rossiego.

51 MAŁKIEWICZ 1970, s. 14, przyp. 35 oraz s. 87, il. 5.

52 ZGÓRNIAK 1989, s. 32.

53 KOWALCZYK 1994, s. 219.

54 Chodzi o rzeźbę *Samson rozdierający paszczę lwu* z Hodowicy, dla której badacz za kluczową uznał *Dawida* Gianlorenza Berniniego oraz buczackiego *Jowisza walczącego podczas gigantomachii* wykazującego związki z Neptunem Berniniego, zob. BETLEJ 2023, s. 122, 126–167; BETLEJ 2025, s. 78, 85.

55 SITO 2001, s. 148–151, 154. Badacz wykorzystywał też ryciny de' Rossich jako materiał wzbogacający wartość ilustracyjną, zob. SITO 2016, s. 574, il. 10. 563–584.

w westybulu białostockiego pałacu były prawdopodobnie XVII-wieczne francuskie kopie oryginalnej rzeźby, a nie publikacja z oficyny de' Rossich, w której również została ona ujęta⁵⁶. W kontekście badań nad architekturą publikacje z oficyny de' Rossich wspomniał chociażby Ryszard Mączyński – wymieniając *Disegni di varii altari e capelle nelle chiese di Roma* wydane przez Domenico w roku 1713, wskazywał on na potrzebę analizy traktatów architektonicznych pod kątem sposobu obrazowania zabytków architektury⁵⁷. Z kolei Piotr Krasny, nawiązując do *Studio d'Architettura Civile*, w którym pojawiały się wymiary i rzuty belkowań poszczególnych rzymskich świątyń, a także do zwyczajów Carla Fontany i zalecanego przez niego sposobu studiowania architektury, analizował rysunek stanowiący niezrealizowany projekt dla kościoła Misjonarzy na krakowskim Stradomiu⁵⁸.

Publikacje de' Rossich mogły być też wykorzystywane przy projektowaniu małej architektury, o czym pisał przywoływany już Jakub Sito – to w drukach Stamperia alla Pace znajdowała się m.in. rycina przedstawiająca ołtarz z rzymskiego kościoła San Nicola da Tolentino, stanowiący wzór dla ołtarza głównego w kościele Franciszkanów w Węgrowie⁵⁹, czy Berniniowski ołtarz w Capella Alaleona przy kościele San Domenico e Sisto, którego diagonalnie ustawione kolumny w barokowej sztuce na terenach Rzeczypospolitej były wielokrotnie powtarzane, m.in. przez Carla Antoniego Baya⁶⁰. O *Studio d'Architettura Civile* oraz *Disegni di Vari Altari e Cappelle* wspominała także Joanna Arlet, określając je jako traktaty architektoniczne Domenico de' Rossiego⁶¹, a Zbigniew Michalczyk omawiał ich funkcjonowanie w kontekście grafiki europejskiej w nowożytnej Rzeczypospolitej⁶². Skupiał się on zwłaszcza na grafice wydawanej w Augsburgu, który w XVIII stuleciu stał się „jednym z ważniejszych węzłów w światowej sieci produkcji i dystrybucji rycin”, gdzie – jak już wspomniano – ukazywały się również dzieła de' Rossich⁶³.

Z wyjątkiem Jakuba Sity, który uznał, że Hutter musiał znać konkretne wydanie de' Rossich, skoro udało mu się odnaleźć kilka analogii z poszczególnymi rycinami, oraz Andrzeja Betleja, podkreślającego znaczenie dzieł z oficyny de' Rossich, większość badaczy nie podejmowała prób określenia, czy te publikacje

56 OLEŃSKA 2012, s. 145, 309, 312.

57 MĄCZYŃSKI 2014, s. 500.

58 KRASNY 2015, s. 517–518.

59 Dzieło Alessandro Algardięto ujęte zostało w *Disegni di Vari Altari e Cappelle nelle Chiese di Roma* z lat 1685–1690, zob. SITO 2010, s. 147, il. 44.

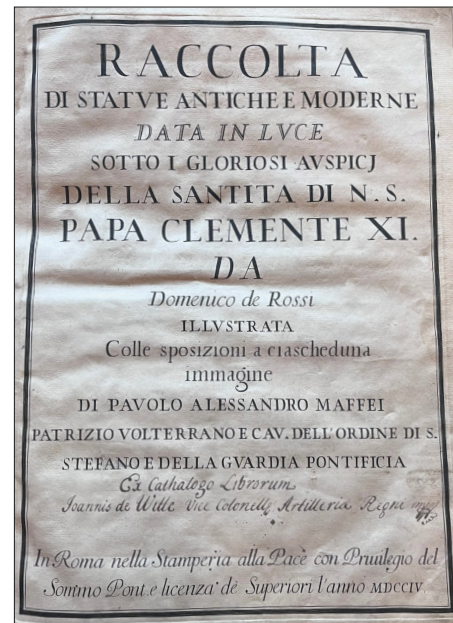
60 SITO 2013, s. 95, il. 50.

61 ARLET 2018, s. 152.

62 MICHALCZYK 2016, s. 15, 68–69, 70–71, 234.

63 MICHALCZYK 2020, s. 8. O de' Rossich autor wspomina na s. 271–272, 325–326, 334, il. 222b, 256a.

faktycznie mogły być znane XVIII-wiecznym artystom. O tym, że w podręcznych księgozbiorach architektów – dziś często rozproszonych lub zaginionych – znajdowały się także rzymskie publikacje de' Rossich świadczy chociażby spis ksiąg i abrysów po architekcie Antonim Castellim (1747), w którym Andrzej Betlej zidentyfikował traktat wydany przez Domenico de' Rossiego⁶⁴, czy zachowany egzemplarz *Raccolta di statue antiche e moderne* wydany przez tegoż, należący do architekta Jana de Witte (il. 6), na który zwrócił uwagę Zbigniew Rewski⁶⁵. Tytuł należący do Jana de Witte nie jest zresztą jedynym przypadkiem, gdy sygnowanie zachowanego egzemplarza świadczy o obecności publikacji de' Rossich w dawnych księgozbiorach – w The Getty Research Institute, na co zwrócił uwagę Józef Skrabski, znajduje się zbiór widoków najważniejszych budowli Rzymu głównie z XVII i XVIII wieku, należący niegdyś do rzymskiego kolegium św. Stanisława. Wśród nich znajdują się także pojedyncze ryciny autorstwa Giovanniego Battisty Faldy i Alessandra Specchiego, a więc wydane w oficynie alla Pace⁶⁶. Obecność dzieł de' Rossich w polskich księgozbiorach poświadczają też – co wiąże się z szerszym zagadnieniem mecenatu artystycznego – zachowane inwentarze, m.in. Biblioteki Lachowieckiej Józefa Aleksandra Jabłonowskiego (w którym ujęto *Studio d'Architettura Civile*, 1702) oraz biblioteki w Cucułowcach Jerzego Stanisława Dzieduszyckiego (gdzie znalazły się takie dzieła jak *Insignium Romae Templorum Prospectus* czy *Nuovi disegni dell'architetture e piante de' palazzi di Roma*)⁶⁷.

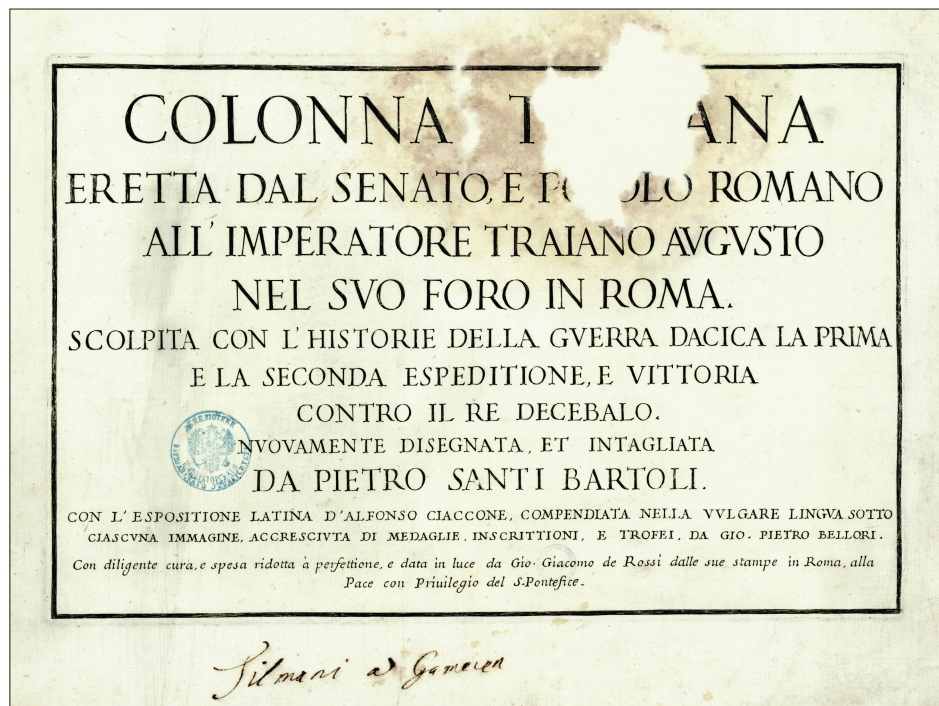
6. *Raccolta di statue antiche e moderne*, egzemplarz należący do J. de Witte, wyd. 1704, Muzeum-Zamek w Łańcucie, fot. autor

64 BETLEJ 1998, s. 195–196. W ostatnich latach badacz ten przypisał posiadanie tych ksiąg architektowi Francescowi Capponiemu, zob. BETLEJ 2023, s. 140; BETLEJ 2025, s. 99. Capponi jednak jedynie taksował spis po Castellim, nie ma więc pewności, że sam takowe tytuły posiadał.

65 REWSKI 1949, s. 162–163, il. 69. Publikacja ta, o sygnaturze sygn. SD 444, została także ujęta w katalogu starych druków Muzeum w Łańcucie, zob. WIŚNIEWSKA 1974, s. 260, poz. 892.

66 SKRABSKI 2021, s. 347.

67 BETLEJ 2010, s. 297–300; BETLEJ/MARKIEWICZ 2016, s. 153, poz. 35530, 35521. Pierwsza publikacja zapisana jako *Insignium Romae, prospectus templorum*. Rozwijające się badania nad kolekcjonerstwem umożliwiają identyfikowanie kolejnych druków i publikacji pochodzących

7. Colonna Traiana, egzemplarz należący do Tylmana z Gameren, wyd. ok. 1673, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, fot. domena publiczna

Popularność poszczególnych publikacji de' Rossich poświadcza też częste wykorzystywanie ich rycin jako materiału ilustrującego rozważania na temat dzieł powstających na terenach Rzeczypospolitej. Już Franciszek Klein w opracowaniu dotyczącym barokowych kościołów Krakowa posłużył się rycinami de' Rossich jako ilustracjami⁶⁸. Podobnie uczynił Mossakowski w pracach poświęconych Tylmanowi z Gameren⁶⁹, w którego księgozbiornie zresztą się znajdują – dotychczas niezidentyfikowane jako takie – tytuły pochodzące z oficyny de' Rossich (il. 7)⁷⁰. Ryciny te pojawiają się także w tekście Samuela Gumińskiego o ołtarzu w kościele Najświętszej Marii Panny w Toruniu, gdzie autor przywołał ołtarz

z konkretnych wydawnictw w historycznych kolekcjach, w tym także tych z oficyny de' Rossich, jak w przypadku wrocławskiego patrycjusza i kolekcjonera, który posiadał serię z dekoracją malarsko-stukową w Palazzo Doria-Pamphilj, wydaną przez Giovanniego Giacomę ok. 1661 r., zob. ADAMSKA 2023, s. 18, 20.

68 KLEIN 1913, s. 108, il. 12; s. 124, il. 24; s. 126, przyp. 2; s. 138, il. 35; s. 141, il. 38; s. 143, przyp. 1; s. 145, il. 42; s. 147, il. 43; s. 168, il. 57.

69 MOSSAKOWSKI 1973, s. il. 380, 382, 386–388, 390; MOSSAKOWSKI 2012, il. 321–322, 324, 333.

70 Chodzi o *Colonna Traiana* (1673) oraz *Palazzi di Roma* (1655), które zostały ujęte przez Mossakowskiego w części *Książki zagubione z klasztoru Kapucynów w Warszawie, które pochodziły prawdopodobnie z księgozbioru Tylmana z Gameren*, [w:] *Księgozbiór Tylmana z Gameren* 2003, s. 218, poz. 78 i 88. Ta sama lista pojawia się w: *Aneks. Księgozbiór Tylmana* 2012, s. 300, s. 83, 97.

główny w kościele SS. Trinita ai Monti w Rzymie⁷¹, oraz w artykule Kowalczyka o późnobarokowej architekturze Wilna⁷². Z rycin de' Rossich korzystał również Małkiewicz w tekście o roli Rzymu w kształtowaniu barokowej architektury Rzeczypospolitej – tam badacz wskazywał włoskie publikacje o architekturze, zawierające sztychy ukazujące poszczególne budowle, jako możliwe źródła inspiracji, a pisząc o fasadzie krakowskiego kościoła św. Anny, zilustrował swój wywód ryciną z *Insignium Romae Templorum Prospectus* przedstawiającą fasadę kościoła Sant'Anastasia al Palatino, której schemat powtarza fasada krakowskiej świątyni⁷³. Pojedyncze grafiki jako ilustracje publikował też Tadeusz Bernatowicz w tekstach o projekcie kaplicy elektorskiej we Wrocławiu autorstwa Pompea Ferrariego⁷⁴ oraz o architekturze kościoła Wizytek w Warszawie, wskazując na rzymską genezę form świątyni⁷⁵. Ryciny wykorzystywała także Aleksandra Jakóbczyk-Gola w analizach ogrodów jako przestrzeni służących również prezentacji własnych kolekcji⁷⁶. Ilustracje z oficyny de' Rossich pojawiają się także w opracowaniach dotyczących Grand Tour, m.in. edycji źródłowej diariusza podróży Teodora Billewicza po Europie w latach 1677–1678⁷⁷ oraz w opisie podróży Stanisława Kostki Potockiego do Włoch w latach 1795–1797⁷⁸. Oczywiście, wykorzystanie konkretnych grafik jako materiału ilustrującego wywody naukowe nie świadczy o popularności tychże grafik trzy stulecia temu ani o ich znajomości wśród ówczesnych architektów i rzeźbiarzy, stanowi jednak część kultury wizualnej opartej na publikacjach de' Rossich jako tych, które budowały obraz nowożytnego Rzymu i pokazują, jak istotne mogły być ryciny z oficyny alla Pace.

Podsumowanie

Jak wynika z przedstawionego stanu badań, publikacje wydawane przez de' Rossich były dostrzegane przez badaczy i uwzględniane w studiach nad sztuką barokową w Polsce; zdarzało się też, że służyły jako ilustracje wywodów naukowych

71 GUMIŃSKI 1985, s. 26, il. 11. Wykorzystana rycina pochodzi z *Studio d'Architettura Civile*.

72 KOWALCZYK 1993, s. 169–197, s. 175, il. 5. Wykorzystana rycina pochodzi z *Il Nuovo Teatro Delle Fabriche, Et Edificii, In Prosepttiva Di Roma Moderna*.

73 MAŁKIEWICZ 2003, s. 74, 59, 66, il. 22.

74 BERNATOWICZ 2022, s. 119–153, il. 3, 22, 29, 32–34.

75 BERNATOWICZ 2016, il. 6.

76 JAKÓBCZYK-GOLA 2019, s. 289, il. 15.

77 Były to przede wszystkim wyobrażenia rzymskich ogrodów (G.B. Falda, *Li giardini di Roma*, 1683), pałaców (P. Ferreiro, *I palazzi di Roma*, 1655), a także rzeźb (*Raccolta di statue antiche e moderne*, 1704), zob. BILLEWICZ 2004, s. 219–247, il. 28–36, 39–40.

78 KWIATKOWSKA 2006, s. 190–191. Chodzi o posąg leżącej nimfy oraz grupę Kastor i Polluks z galerii rzeźby Watykanie, obie ujęte w *Raccolta di statue antiche e moderne* (1704), należącej zresztą do księgozbioru Biblioteki Wilanowskiej.

dotyczących tej tematyki. Prace te jednak w niewielkim stopniu przyczyniły się do rozpoznania znaczenia oficyny alla Pace w rozpowszechnieniu wzorów rzymskiego baroku w sztuce Rzeczypospolitej, a zagadnienie to wciąż czeka na pełne opracowanie. Co istotne, identyfikacja obecności publikacji de' Rossich w dawnej Rzeczypospolitej obejmuje nie tylko wpływ sztuki rzymskiej na polską, ale także – jak wynika z pojedynczych wzmianek badaczy – kwestie związane z historycznymi księgozbiorami. Dotyczy to zarówno artystów (architektów i rzeźbiarzy), jak i fundatorów czy mecenasów, którzy takie dzieła mogli posiadać i faktycznie je posiadali. Potwierdzona obecność rzymskich publikacji w księgozbiorach tak odmiennych grup odbiorców rodzi pytanie o funkcjonowanie tych druków w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej.

W kontekście użytkowym można się zastanawiać, jak poszczególne wzorniki były wykorzystywane w praktyce zawodowej, ale także – na wzór nauk prowadzonych w kręgu Akademii św. Łukasza, polegających na przerysowywaniu kompozycji – w celach edukacyjnych, co dzięki chociażby studiom w Rzymie nie było obce architektom pracującym na terenach ówczesnej Polski. Istotne jest też pytanie, czy – a jeśli tak, to w jaki sposób – wybrane tytuły funkcjonowały w kontekście kolekcjonerskim, jak zapewne miało to miejsce w magnackich bibliotekach Jabłonowskich czy Dzieduszyckich. Innym pytaniem, które się nasuwa w kontekście konkretnej grupy druków ograniczonej do jednego wydawcy, jest zagadnienie związane z pozyskiwaniem oraz dystrybucją tych publikacji – czy były przywożone przez artystów udających się na nauki do Rzymu, czy kupowane przez młodych magnatów w trakcie Grand Tour jako pamiątki z podróży, czy też – ze względu na wartość, znaczenie i popularność – nabywane przez agentów magnatów-bibliofilów? Na podstawie obecnego stanu wiedzy nie jesteśmy w stanie stwierdzić, w jaki sposób publikacje te trafiały na ziemię Rzeczypospolitej. Warto jednak pamiętać, że część z nich była publikowana także w Augsburgu, skąd do Polski już znacznie bliżej, a wiele tamtejszych rycin zostało w polskim środowisku odnotowanych. Skierowanie uwagi ku Piazza della Pace w Rzymie i działającej tam oficynie wydawniczej oraz próba odpowiedzi na powyższe pytania powinny umożliwić lepsze poznanie obiegu i funkcjonowania włoskich druków w Rzeczypospolitej, co dotąd nie było przedmiotem badań. Ułatwi to także zrozumienie XVIII-wiecznego rynku wydawniczego, a przez to całej kultury druku.

Bibliografia

- ACETO 2017 – Angelamaria Aceto, *From building to print: Giovanni Giacomo de' Rossi and the making of architectural books*, „The Burlington Magazine”, 159 (2017), s. 697–705.
- ADAMSKA 2023 – Magdalena Adamska, *Skarby wrocławskiego patrycjusza. Relikty kolekcji graficznej Albrechta I von Sebisch (1610–1688) w Gabinecie Rycin Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, [w:] *Artificem commendat opus. Studia o grafice*, red. Magdalena Adamska, Agnieszka Fluda-Krokos, Kraków 2023, s. 11–37.
- Aneks. *Księgozbiór Tylmana* 2012 – Aneks. *Księgozbiór Tylmana z Gameren*, [w:] Stanisław Mossakowski, *Tylman von Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa–Monachium–Berlin 2012, s. 293–302.
- ANTINORI 2012 – Aloisio Antinori, *Rappresentare Roma moderna. La stamperia De Rossi alla Pace tra industria del libro e cultura architettonica (1648–1738)*, [w:] *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012, s. 11–70.
- ARLET 2018 – Joanna Arlet, *Architektura włoskiego baroku w służbie władzy i kontrreformacji*, Szczecin 2018.
- BARANOWSKI 2006 – Andrzej Baranowski, *Między Rzymem a Wilnem*, Warszawa 2006.
- BARBEITO DIEZ 2004 – José Manuel Barbeito Diez, *Giovanni Giacomo de' Rossi. El poder de la estampa*, [w:] *Insignium Romae Templorum Prospectus Exteriores Interioresque*, Madrid 2004 (Fondo Antiguo de la Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid, t. 6), s. 1–27.
- BENNICAMPI 2023 – Jacopo Benucci, *I Concorsi Clementini di terza classe quali specchio dell'apprendimento dell'architettura a Roma e nel resto dello Stato Pontificio*, „ABside. Rivista di Storia dell'Arte”, 5 (2023), s. 39–60.
- BERNATOWICZ 2016 – Tadeusz Bernatowicz, *Kościół wizytek w Warszawie a Benedykt de Renard i architektura późnobarokowego eklektyzmu rzymskiego przełomu XVII i XVIII wieku*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej. Studia VI*, red. Alina Barczyk, Piotr Gryglewski, Łódź 2016, s. 31–77.
- BERNATOWICZ 2022 – Tadeusz Bernatowicz, *Projekt kaplicy elektorskiej we Wrocławiu Pompeo Ferrari a barokowy eklektyzm przełomu XVII i XVIII wieku*, „Techne. Seria Nowa”, 9 (2022), s. 119–153.
- BETLEJ 1998 – Andrzej Betlej, *Uwagi na temat twórczości Francesca Capponiego*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 3, red. Jan K. Ostrowski, Kraków 1998, s. 193–204.
- BETLEJ 2003 – Andrzej Betlej, *Zbiór augsburskich „rycin ornamentalnych” z XVIII wieku*, Kraków 2003.
- BETLEJ 2010 – Andrzej Betlej, *Sibi, deo, posteritati: Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010.
- BETLEJ 2014 – Andrzej Betlej, „[...] Kopersztychów niechaj zażywa” *Uwagi na temat oddziaływania augsburskich „rycin ornamentalnych”. Zarys problematyki i perspektywy badawcze*, [w:] Andrzej Betlej, Agata Dworzak, *Abrys, delineatio, kopersztych... czyli „przednie rysowane, godne poszanowania, dobrych magistrów rysunki”. Projekty dzieł małej architektury ze zbiorów krakowskich*, Kraków 2014, s. 7–30.
- BETLEJ 2023 – Andrzej Betlej, *Translacja: mechanizmy i meandry wzorców graficznych rzeźb Johanna Georga Pinsla i dekoracji kościoła w Hodowicy*, [w:] *Ekspresja. Lwowska rzeźba rokokowa*, Kraków 2023, s. 115–143.

- BETLEJ 2025 – Andrzej Betlej, *Doctrina ex praxis. Badania recepcji wzorów graficznych w sztuce Rzeczypospolitej*, Kraków 2025.
- BETLEJ 2025 – Andrzej Betlej, „Translacja” wzorów. Przykład rzeźb Johanna Georga Pinsla i wystroju kościoła parafialnego w Hodowicy, [w:] idem, *Doctrina ex praxis. Badania recepcji wzorów graficznych w sztuce Rzeczypospolitej*, Kraków 2025, s. 71–101.
- BETLEJ/MARKIEWICZ 2016 – Andrzej Betlej, Anna Markiewicz, *Pałac w Cucułowcach w świetle inwentarza pośmiertnego Jerzego Stanisława Dzieduszyckiego z 1731 roku*, Kraków 2016 (Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki XVII i XVIII Wieku, t. 1).
- BILLEWICZ 2004 – Teodor Billewicz, *Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, z rękopisu odczytał, wstępem i komentarzem opatrzył Marek Kunicki-Goldfinger, Warszawa 2004.
- CIOFETTA 1991 – Simona Ciofetta, *Lo Studio d'Architettura Civile edito da Domenico de' Rossi (1702, 1711, 1721)*, [w:] *In Urbe Architectus: Modelli, disegni, misure; La professione dell'architetto, Roma 1680–1750*, red. Bruno Contardi, Giovanna Curcio, Roma 1991 [katalog wystawy, Museo nazionale di Castel Sant'Angelo, 12.12.1991–29.02.1992], s. 214–228.
- CIOFETTA 1997 – Simona Ciofetta, *Alcune edizioni di architettura di Gian Giacomo e Domenico de' Rossi: Fasi preparatorie e finalità dell'opera*, [w:] *700 Disegnatore: Incisioni, progetti, caricature*, red. Elisa Debenedetti, Roma 1997, s. 65–82.
- CONNORS 2012 – Joseph Connors, *Giovanni Battista Falda and Lievin Cruyl: Rivalry between Printmakers and Publishers in the Mapping of Rome*, [w:] *Piante di Roma dal Rinascimento ai Catasti*, red. Mario Bevilacqua, Marcello Fagiolo, Roma 2012, s. 218–231.
- CONSAGRA 1993 – Francesca Consagra, *The De Rossi Family Print Publishing Shop: A Study in the History of the Print Industry in Seventeenth-Century Rome*, Baltimore 1993 [mps rozprawy doktorskiej, Johns Hopkins University].
- CONSAGRA 1995 – Francesca Consagra, *De' Rossi and Falda: A Successful Collaboration in the Print Industry of Seventeenth Century Rome*, [w:] *The Craft of Art. Originality and Industry in the Italian Renaissance and Baroque Workshop*, red. Andrew Ladis, Carolyn Wood, Athens–London, US 1995, s. 187–203.
- DACOSTA KAUFMANN/DOSSIN/JOYEUX-PRUNEL 2015 – Thomas DaCosta Kaufmann, Catherine Dossin, Béatrice Joyeux-Prunel, *Introduction: Reintroducing Circulations: Historiography and the Project of Global Art. History*, [w:] *Circulations in the Global History of Art*, red. Thomas DaCosta Kaufmann, Catherine Dossin, Béatrice Joyeux-Prunel, London 2015, s. 1–22.
- FRIEDMAN 2012 – Terry Friedman, *De Rossi books and England*, [w:] *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012, s. 213–227.
- FUHRING 2000 – Peter Fuhring, *Indice delle Stampe De' Rossi: Contributo alla storia di una Stampena romana by Anna Grelle Lusco* [recenzja], „Print Quarterly”, 17 (2000), nr 1, s. 74–82.
- FUHRING 2014 – Peter Fuhring, *Print Publishers and their Stocklist: A New Approach toward the History of Prints and Printmaking*, [w:] *Metodologia, metoda i terminologia grafiki i rysunku. Teoria i praktyka*, red. Jolanta Talbierska, Warszawa 2014, s. 213–223.
- GOMME 1992 – Andor Gomme, *Smith and Rossi*, „Architectural History”, 35 (1992), s. 183–191.
- GINSBURG 2015 – Jane C. Ginsburg, *Proto-Property in Literary and Artistic Works: Sixteenth-Century Papal Printing Privileges*, [w:] *The History of Copyright Law: a Handbook of Contemporary Research*, red. Isabella Alexander, H. Tomás Gómez-Arostegui, Columbia 2015, s. 345–458.

- GRELE IUSCO 1997 – Anna Grelle Iusco, *La Stamperia alla Pace di Giovanni Giacomo De' Rossi e dei suoi eredi: dall'indice alla raccolta di matrici*, Roma 1997.
- GUMIŃSKI 1985 – Samuel Gumiński, *O ideowej koncepcji późnobarokowego ołtarza głównego w toruńskim kościele NP Marii*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 47 (1985), nr 1–2, s. 15–44.
- Indice delle Stampe* 1996 – *Indice delle Stampe intagliate in rame, a bulino e in acqua forte esistenti nella Stamperia di Lorenzo Filippo De' Rossi. Contributo alla storia di una Stamperia romana*, red. Anna Grelle Iusco, Roma 1996.
- JAKÓBCZYK-GOLA 2019 – Aleksandra Jakóbczyk-Gola, *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytnie traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa 2019.
- JAROSZEWSKI 1968 – Tadeusz Stefan Jaroszewski, *Ze studiów nad problematyką recepcji Palladia w Polsce w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Klasycyzm. Studia nad sztuką polską XVIII i XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 133–180.
- JAROSZEWSKI 1977 – Tadeusz Stefan Jaroszewski, *L'ultimo periodo dell'architettura tarobarocca in Polonia e gli architetti italiani*, [w:] *Barocco fra Italia e Polonia*, red. Jan Śląski, Warszawa 1977, s. 131–142.
- KLEIN 1913 – Franciszek Klein, *Barokowe kościoły Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, 15 (1913), s. 97–204.
- KOWALCZYK 1961 – Jerzy Kowalczyk, *Biblioteka Jana Szymona Wolffa inżyniera księcia Janusza Wiśniowieckiego na Zbarażu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 23 (1961), nr 1, s. 77–79.
- KOWALCZYK 1968 – Jerzy Kowalczyk, *Włoskie traktaty architektoniczne jako źródło majstersztyków krakowskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 30 (1968), nr 2, s. 173–190.
- KOWALCZYK 1973 – Jerzy Kowalczyk, *Sebastian Serlio a sztuka polska*, Wrocław etc. 1973.
- KOWALCZYK 1975a – Jerzy Kowalczyk, *Andrea Pozzo a późny barok w Polsce. Cz. 1: Traktaty i ołtarze*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 37 (1975), nr 2, s. 162–178.
- KOWALCZYK 1975b – Jerzy Kowalczyk, *Andrea Pozzo a późny barok w Polsce. Cz. 2: Freski sklepienne*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 37 (1975), nr 4, s. 335–350.
- KOWALCZYK 1977 – Jerzy Kowalczyk, *Andrea Pozzo e il tardo Barocco in Polonia*, [w:] *Barocco fra Italia e Polonia*, red. Jan Śląski, Warszawa 1977, s. 111–130.
- KOWALCZYK 1993 – Jerzy Kowalczyk, *Późnobarokowa architektura Wilna i jej europejskie związki*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 55 (1993), nr 2–3, s. 169–197.
- KOWALCZYK 1994 – Jerzy Kowalczyk, *Rola Rzymu w późnobarokowej architekturze polskiej*, „Rocznik Historii Sztuki”, 20 (1994), s. 215–308.
- KOWALCZYK 1996 – Jerzy Kowalczyk, *Il ruolo di Roma nell'architettura polacca del tardo barocco*, Varsavia–Roma 1996.
- KOWALCZYK 1997 – Jerzy Kowalczyk, *Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 42 (1997), nr 3, s. 179–201.
- KOWALCZYK 1998 – Jerzy Kowalczyk, *Vincenzo Scamozziego związki z Polską*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 43 (1998), nr 1–2, s. 145–158.
- KOWALCZYK 2006 – Jerzy Kowalczyk, *Recepcja traktatu Vignoli w Polsce w XVI i XVII wieku*, [w:] *Praxis atque theoria. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Małkiewiczowi*, red. Jan K. Ostrowski, Piotr Krasny, Andrzej Betlej, Kraków 2006, s. 197–224.
- KRASNY 2015 – Piotr Krasny, *Kościół Misjonarzy na Stradomiu, czyli krakowski sequel rzymskiej lekcji pokory dla Berniniego*, [w:] *Initium sapientiae humilitas. Studia ofiarowane Profesorowi Jakubowi Pokorze z okazji 70. urodzin*, red. Magdalena M. Olszewska, Agnieszka Skrodzka, Warszawa 2015, s. 510–525.
- Księgozbiór Tylmana z Gameren* 2003 – *Księgozbiór Tylmana z Gameren*, oprac. Stanisław Mossakowski, [w:] *Tylman z Gameren – architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru*, Warszawa 2003, s. 215–220.

- KUBIC 2016 – Żaneta Kubic, *Księgozbiór Sebastiana Sierakowskiego, rektora Szkoły Głównej Krakowskiej w latach 1809–1814, w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 2016 [mps rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Zdzisława Pietrzyka, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego].
- KWIATKOWSKA 2006 – Anna Kwiatkowska, *Podróż do Włoch od września 1795 do lipca 1797*, [w:] *Grand tour: narodziny kolekcji Stanisława Kostki Potockiego*, Warszawa 2006 [katalog wystawy, Muzeum Pałac w Wilanowie, 15.11.2005–7.05.2006], s. 186–197.
- La Biblioteca dell'Architetto* 2007 – *La Biblioteca dell'Architetto. Libri e incisioni (XVI–XVIII secolo) custoditi nella Biblioteca Centrale della Regione Siciliana*, red. Maria Sofia Di Fede, Fulvia Scaduto, Palermo 2007.
- LEUSCHNER 1998 – Eckhard Leuschner, *The Papal Printing Privilege*, „Print Quarterly”, 15 (1998), nr 4, s. 359–370.
- LINCOLN 2019 – Evelyn Lincoln, *Printers and Publishers in Early Modern Rome*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Boston 2019, s. 546–563.
- MAIER 2015 – Jessica Maier, *Rome Measured and Imagined. Early Modern Maps of the Eternal City*, Chicago 2015, s. 190–210.
- MAIER 2024 – Jessica Maier, *Tempesta' Rome Recut: Renewing an Urban Icon*, „California Italian Studies”, 13 (2024), nr 1, s. 1–26.
- MAŁKIEWICZ 1970 – Adam Małkiewicz, *Układ przestrzenny kościoła Gesù w Rzymie. Problem genezy i oddziaływania*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, 8 (1970), s. 5–78.
- MAŁKIEWICZ 1973 – Adam Małkiewicz, *Księgozbiór architektoniczny Krzysztofa Mieroszewskiego*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN Oddział w Krakowie”, 17 (1973), s. 154–156.
- MAŁKIEWICZ 1976 – Adam Małkiewicz, *Księgozbiór architekta Krzysztofa Mieroszewskiego (architektura cywilna – architektura wojskowa – sztuka wojenna)*, „Folia Historiae Artium”, 12 (1976), s. 107–129.
- MAŁKIEWICZ 2000 – Adam Małkiewicz, *Barokowa architektura sakralna w Krakowie*, [w:] idem, *Theoria et praxis. Studia z dziejów sztuki nowożytnej i jej teorii*, Kraków 2000, s. 149–185.
- MAŁKIEWICZ 2003 – Adam Małkiewicz, *Rzym a barokowa architektura Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, 69 (2003), s. 47–75.
- MARTÍNEZ MINDEGUÍA 2008 – Francisco Martínez Mindeguía, *La arquitectura de la imprenta*, „Revista EGA Expresión Gráfica Arquitectónica”, 13 (2008), s. 170–178.
- MARTÍNEZ-MONTIEL 2019 – Lous F. Martínez-Montiel, *La biblioteca de un ilustrado: el arquitecto Torcuato Cayón y sus libros*, „Abaton. Revista de figuración, representación e imágenes de la arquitectura”, 1, (2019), s. 27–43.
- MĄCZYŃSKI 1986 – Ryszard Mączyński, *Palladiańska fasada warszawskiego kościoła pijarów. Problem recepcji włoskiego wzoru w polskiej architekturze sakralnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 31 (1986), nr 3–4, s. 323–342.
- MĄCZYŃSKI 2004 – Ryszard Mączyński, *Warszawska kamienica Jakuba Fontany (Przyczynki do dziejów polskiej recepcji wzornika Neufforge'a)*, „Rocznik Warszawski”, 32 (2004), s. 181–200.
- MĄCZYŃSKI 2014 – Ryszard Mączyński, *Wzorniki architektoniczne doby klasycyzmu. Rozważania nad prospektywnym charakterem proponowanych rozwiązań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 62 (2014), nr 4, s. 499–526.

- MCPHEE 2019 – Sarah McPhee, *Falda's Map as a Work of Art*, „The Art Bulletin”, 101 (2019), nr 2, s. 7–28.
- MICHALCZYK 2015 – Zbigniew Michalczyk, *Polonica z oficyny Remondinich w Bassano del Grappa. z bada nad rynkiem graficznym i kulturą wizualną XVIII wieku*, [w:] *Initium sapientiae humilitas. Studia ofiarowane Profesorowi Jakubowi Pokorze z okazji 70. urodzin*, red. Magdalena M. Olszewska, Agnieszka Skrodzka, Warszawa 2015, s. 124–139.
- MICHALCZYK 2016 – Zbigniew Michalczyk, *W lustrzanym odbiciu. Grafika europejska a malarstwo w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych ze szczególnym uwzględnieniem późnego baroku*, Warszawa 2016.
- MICHALCZYK 2020 – Zbigniew Michalczyk, *Zapomniane konteksty. Augsburg jako ośrodek rytownictwa wobec Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 2020.
- DE MINGO LORENTE 2023 – Adolfo de Mingo Lorente, *El tabernáculo de Alejandro y Luis González Velázquez para la iglesia de los Jesuitas de Toledo y su modelo en Santa Maria in Traspontina (Roma)*, „BSAA arte”, 89 (2023), s. 207–228.
- MONTY 2023 – Emily Monty, *Genealogies of Spanish Architectural Knowledge in Roman Print*, „H-ART. Revista de historia, teoría y crítica de arte”, 15 (2023), s. 71–92.
- MORATA 2015 – Jose Morata, *Los „Palazzi Di Roma” de Giovanni Giacomo de Rossi: Su Evolución Editorial*, Palma 2015 (Estudios y Cuadernos de Historia del Arte, 1).
- MOROLLI 1987 – Giovanni Morolli, *Un saggio di editoria barocca: I rapporti Ferri-De Rossi-Specchi e la trattatistica architettonica del Seicento romano*, [w:] *Gian Lorenzo Bernini e le arte visive*, red. Marcello Fagiolo, Roma 1987, s. 209–240.
- MOSSAKOWSKI 1961 – Stanisław Mossakowski, *Księgozbiór architekta Tylmana z Gameren*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 13 (1961), nr 2, s. 25–32.
- MOSSAKOWSKI 1965 – Stanisław Mossakowski, *Charakterystyka i geneza formy architektonicznej kościoła św. Anny w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 37 (1965), s. 37–62.
- MOSSAKOWSKI 1973 – Stanisław Mossakowski, *Tylman z Gameren. Architekt polskiego baroku*, Wrocław etc. 1973.
- MOSSAKOWSKI 2012 – Stanisław Mossakowski, *Tylman von Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa–Monachium–Berlin 2012.
- OLEŃSKA 2012 – Anna Oleńska, *Jan Klemens Branicki „sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2012.
- OLIN 2012 – Martin Olin, *Nicodemus Tessin the Younger and the De Rossi books: a vision of Roman architecture in eighteenth-century Sweden*, [w:] *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012, s. 185–211.
- OLSZOWSKI 2011 – Leszek Olszowski, *Księgozbiór ks. Sebastiana Sierakowskiego SJ i jego „Opus vitae”: architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, „Analecta Cracoviensia”, 43 (2011), s. 329–340.
- RAGGI 2012 – Giuseppina Raggi, *La circolazione delle opere della stamperia De Rossi in Portogallo*, [w:] *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012, s. 143–164.
- REWSKI 1949 – Zbigniew Rewski, *Biblioteka architekta Jana de Witte i jego syna Józefa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 11 (1949), nr 1–2, s. 160–165.
- REWSKI 1954 – Zbigniew Rewski, *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI–XIX wieku*, Wrocław 1954.

- RODRIGUEZ RUIZ 2012 – Delfin Rodríguez Ruiz, *Lo Studio d'Architettura Civile di Domenico De Rossi e la sua influenza in Spagna*, [w:] *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012, s. 115–142.
- RODRIGUEZ RUIZ 2017 – Delfin Rodríguez Ruiz, *De viajes de estampas de arquitectura en el siglo XVIII. El Studio d'Architettura Civile de Domenico de Rossi y su influencia en España*, „Boletín de Arte”, 34 (2017), s. 247–296.
- SALGE 2012 – Christine Salge, *The reception of the De Rossi books in eighteenth-century Germany and Austria*, [w:] *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012, s. 165–184.
- SACHET 2021 – Sachet Paolo, *The Rise of the Stampatore Camerale: Printers and Power in Early Sixteenth-Century Rome*, [w:] *Print and power in Early Modern Europe (1500–1800)*, red. Nina Lamal, Jamie Cumby, Helmer J. Helmers, Leiden-Boston 2021, s. 181–201.
- SFERRAZZA 2017 – Ilaria Sferrazza, „Palazzi di Roma de piu celebri architetti”: Pietro Ferreiro, pittore e architetto, „Bollettino d'Arte (Volumi speciali. Palazzi del Cinquecento a Roma) 2017, s. 185–200.
- SITO 2001 – Jakub Sito, *Thomas Hutter (1696–1745). Rzeźbiarz późnego baroku*, Warszawa–Przemyśl 2001.
- SITO 2010 – Jakub Sito, *Warszawska architektura ołtarzowa XVIII wieku wobec grafiki francuskiej*, [w:] *Inspiracje grafiką europejską w sztuce polskiej. Czasy nowożytny*, red. Krystyna Moisan-Jabłońska, Katarzyna Ponińska, Warszawa 2010, s. 145–158.
- SITO 2013 – Jakub Sito, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*, Warszawa 2013.
- SITO 2016 – Jakub Sito, *Osiemnastowieczny wystrój rzeźbiarski kościoła NMP „na Polu” w Jarosławiu*, [w:] *Bazylika Matki Boskiej Bolesnej w Jarosławiu. Dzieje, ludzie i sztuka*, red. Marek Milawicki, Rafał Nestorow, Kraków 2016, s. 563–584.
- SITO/WARDZYŃSKI 2010 – Jakub Sito, Michał Wardzyński, *Recepcja twórczości graficznej Jeana Lepautre’a Młodszego w sztuce sakralnej Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, [w:] *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. Andrzej Pieńkos, Agnieszka Rosales Rodríguez, Warszawa 2010, s. 67–86.
- SKRABSKI 2021 – Józef Skrabski, *Kościół polski w Rzymie: tożsamość i reprezentacja w perspektywie sztuki*, Kraków 2021 (Studia i materiały do dziejów polskiego hospicjum i kościoła św. Stanisława w Rzymie, t. 2).
- Studio d'Architettura Civile* 2012 – *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, Roma 2012.
- SULEWSKA 2014 – Renata Sulewska, *Oddziaływanie wzorów graficznych na sztukę nowożytną w Rzeczypospolitej – jeszcze jedno spojrzenie*, [w:] *Metodologia, metoda i terminologia grafiki i rysunku. Teoria i praktyka*, red. Joanna Talbierska, Warszawa 2014, s. 279–292.
- SUTERA 2013 – Domenica Sutera, *Porte e finestre di tarquinio ligustri e la loro fortuna in sicilia tra seicento e settecento*, [w:] *Testo, image, luogo. Libri, incisioni e immagini di architettura come fonti per il progetto in Italia*, red. Fulvia Scaduto, Palermo 2013, s. 65–74.

- TALBIERSKA 1994 – Jolanta Talbierska, *Główne ośrodki produkcji graficznej w Europie XVII wieku. Funkcje, artyści, produkcja*, [w:] *Sztuka XVII wieku w Polsce. Materiały Sesji SHS Kraków, grudzień 1993*, red. Teresa Hrankowska, Warszawa 1994, s. 103–124.
- TALBIERSKA 2010 – Jolanta Talbierska, *Nowożytna grafika europejska XV–XVIII wieku. Funkcje, ośrodki, oddziaływanie*, [w:] *Inspiracje grafiką europejską w sztuce polskiej. Czasy nowożytne*, red. Krystyna Moisan-Jabłońska, Katarzyna Ponińska, Warszawa 2010, s. 11–36. *Testo, image, luogo* 2013 – *Testo, image, luogo. La circolazione dei modelli a stampa nell'architettura di età moderna*, red. Stefano Piazza, Palermo 2013, s. 127–134.
- TOMICKA 2014 – Joanna Tomicka, *Nowożytna grafika europejska w badaniach ostatnich 30 lat. Zarys problematyki – kierunki – metody, postulaty*, [w:] *Metodologia, metoda i terminologia grafiki i rysunku. Teoria i praktyka*, red. Jolanta Talbierska, Warszawa 2014, s. 43–50.
- WĄTROBA 2014 – Przemysław Wątroba, *Kolekcjonerstwo rysunku architektonicznego w XVIII-wiecznej Polsce na przykładzie kolekcji Stanisława Augusta. Postulaty badawcze*, [w:] *Metodologia, metoda i terminologia grafiki i rysunku. Teoria i praktyka*, red. Jolanta Talbierska, Warszawa 2014, s. 371–384.
- WĄTROBA 2024 – Przemysław Wątroba, *Nieznana edycja dzieła Jeana-Francoisa Neufforge'a ze zbiorów króla Stanisława Augusta. Czy pierwszy polski wzornik do architektury cywilnej dla szkół?*, [w:] *Explicitus est liber. Studia o starych drukach*, red. Agnieszka Fluda-Krokos, Łukasz Łukawski, Kraków 2024, s. 277–296.
- WITCOMBE 2009 – Christopher L.C.E. Witcombe, *Print Publishing in Sixteenth-Century Rome: Growth and Expansion, Rivalry and Murder*, London 2009.
- WITTMAN 2007 – Richard Wittman, *Architecture, Print Culture and the Public Sphere in Eighteenth-Century France*, New York–Abingdon 2007.
- WITTMAN 2015 – Richard Wittman, *Print culture and French architecture in the eighteenth and nineteenth centuries: a survey of recent scholarship*, „Perspective. Actualité en histoire de l'art”, 1 (2015), s. 113–132.
- WIŚNIEWSKA 1974 – Zofia Wiśniowska, *Katalog starych druków biblioteki Muzeum-Zamku w Łańcucie*, Łańcut 1974.
- ZGÓRNIAK 1989 – Marek Zgórnjak, *Benedykt Renard – architekt polski XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 51 (1989), nr 1, s. 27–44.

Received: 26.08.2025. Verified: 19.09.2025. Accepted: 04.10.2025.

Funding information: Doctoral School of Humanities, Jagiellonian University, Wawel Royal Castle.

Conflicts of interests: None.

Ethical considerations: The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication.

The percentage share of the author in the preparation of the work is: LB 100%

Declaration regarding the use of GAI tools: not used

